

SIPOS GÁBOR

„TANULSÁGOKNAK OKÁÉRT ...”

Bethlen Gábor világi elitképző programjáról

Bethlen és utódai művelődési és társadalompolitikáját összehasonlítva az a benyomásunk támad, hogy a 400 évvel ezelőtt, 1613 októberében trónra lépett uralkodó igen tudatosan építette a tanult világi emberek körét. Jövendő államférfiai, diplomatái, katonatisztjei műveltségük alapjait, a „deák széptudományokat” a református tanintézetekben vagy más iskolákban szerezték, „szakképzésük”, tapasztalatszerzésük, külföldi tanulmányútjaik pedig a fejedelem gondoskodása folytán valósultak meg.¹

Bethlen Gábor udvarát elitképző gyakorlati tanfolyamnak is tekinthetjük, ahova a hazai előkelők gyermekei mellett szívesen jöttek havaseltvi és moldvai bojárfiúk meg lengyel főurak fiai, főként az 1620-as években, amikor az udvartartás pompája a reprezentációs céloknak megfelelően növekedett.² Erdélyi főnemesek természetesen már egy évtizeddel korábban szívesen küldték fiaikat Gyulafehérvárra, hogy a fejedelem környezetében csiszolódjának, tapasztalatokat szerezzenek, és életpályájukon jól kamatoztatható kapcsolatokat teremtsenek. A fejedelem tudatosan építette ki a jövendő hadvezérek, seregszereplők, politikusok és diplomaták nem intézményes, de annál hatékonyabb, gyakorlati képzését, Szalárdi János szavaival élve: „a nagy urak és főemberek gyermeket schólákból való kiképzés után tisztességes fizetésekkel, méltóságosan nevelvén, imide-amoda való fő követek mellett s egyébként is külső országokra való járatásokban gyakorolja vala, és az haza következendő szolgálatjára úgy készíti”.³

E kötetlen formájú gyakorlati képzés részleteire Kemény János *Önéletírása* vet fényt,⁴ a tatár fog-



Az udvarbéli nemes ifjak katonai képzése a fejedelem hadjárataiban való részvétellel valósult meg, a diplomácia alapelemeit pedig a gyulafehérvári udvarba jövő követségek fogadásának alkalmával sajtáthatták el.

ságban sýnylódó főúr visszatekintése pályája kezdeteire teljes mértékben igazolja Szalárdi szavait. Az udvarbéli nemesifjak katonai képzése a fejedelem hadjárataiban való részvétellel valósult meg, a diplomácia alapelemeit pedig a gyulafehérvári udvarba jövö követségek fogadásának alkalmával sajátíthatták el. A díszes öltözetben jelen lévö fiatal udvaroncok emelték a fogadások fényét, ugyanakkor megfigyelheték a ceremóniák részleteit, megtanulhatták a protokoll szabályait. Kemény emlékei szerint az arra érdemesekkel idönként a „titkos követséget titkos helyekről hallgatatta” a fejedelem,⁵ és érdeklödönek bizonyuló apródjaival szívesen szóba állt s tanította öket.

Udvari szolgálata előtt az ifjú Kemény a gyulafehérvári iskolában tanult Geleji Katona István iskolamestersége alatt, apja azonban többször félbeszakította tanulmányait. Látva, hogy Kemény Boldizsár nemigen erőlteti fia iskoláztatását, Bethlen Gábor 1623-ban hívta maga mellé a 16 esztendös Jánost. A fiatal „inas” máris a szolgálat sűrűjébe került, elkísérte urát a magyarországi hadjáratba, ahol első katonai tapasztalatait inkább virtuskodásból szerezte, mivel a fejedelem övta a csatározásoktól, de a hadseregvezetés fortélyait alaposan megfigyelte. Következö megbízatása már diplomáciai jellegű volt, 1625 nyarán csatlakozott a Bécsbe, illetöleg Berlinbe induló leánykerö követséghez. Kovacsóczy István kancellár, Mikó Ferenc tanácsúr és Scultetus doktor oldalán szerezte első németföldi tapasztalatait, a sikeres követjárás után a fejedelem „fö innyaadóvá” léptette elő, 10 lóra kapott fizetést a személypénz mellett. Bethlen 1626-os hadjáratában a fejedelem jelzászlóját hordozta, és a hadrend kialakításának szabályait figyelhette meg. Késöbb Lengyelországban is járt követségben, Pázmány Péter bíborost többször is fölkereste a fejedelem leveleivel és üzeneteivel. Diplomáciai tapasztalatait isztambuli megbízása során egészítette ki, 1628-ban az adót vivö, Tholdalagi Mihály vezette követséghez csatlakozott. Bethlen Gáborhoz köthetö utolsó megbízatása során a fejedelem halálhírét vitte el Pázmányhoz és a bécsi udvarnak 1629 novemberében.

Keményhez hasonlóan több tucatnyi arisztokrata vagy nemesifjú járta ki az „udvari oskolát”, közülük példaként említünk néhányat. Unokatestvére, Bethlen Farkas tanácsúr fia, János, a késöbbi kancellár, aki kiemelkedöen sikeres gyulafehérvári tanulmányai után került a fejedelem mellé, és Bethlen Gábor úgy megkedvelte, hogy szinte fiává fogadta.⁶ Kovacsóczy István, a Báthoryak kancellárjának, Kovacsóczy Farkasnak a fia szintén Bethlen udvari familiárisaként kezdte pályáját 1614-ben, két év múlva már kancelláriai titkárként dolgozott, majd 1622-töl erdélyi kancellár lett.⁷ Csáky Lászlót, a késöbbi magyarországi országbíróét édesanyja rangjához méltóan Grazban taníttatta, a fiatal katolikus arisztokratát 1620-ban tette „bejárójává” (vagyis az inasoknál idösebb és tekintélyesebb apróddá) a fejedelem, az uralkodó körül személyes szolgálatokat látott el.⁸ Ugyanígy bejáróként került Bethlen udvarába 1613-ban a 21 éves Cseffi László, aki első megbízatásként szép öltözetben vett részt Szebenben a török követ fogadásán, utána pedig katonai szolgálatba lépett, részt vett a fejedelem magyarországi hadjárataiban. 1625-ben a moldvai vajdánál járt követségben.⁹ A Vargyason birtokos székely főember, Daniel Mihály a fiát, Jánost és két leányát is udvari szolgálatba adta az 1620-as évek elején.¹⁰ Haller Gábor 1629 húsvétján, 15 éves korában került Gyulafehérvárra „Catarina fejedelemasszony inasságára”.¹¹ Kornis Ferenc 1629 szeptemberében áll be udvari szolgálatba 12 lóval, de épp csak a fejedelem halálos betegségének lehetett tanúja.¹²

A jövendö politikai elit, elsösrban saját utódjának képzését Bethlen Gábor külföldi tanulmányúttal kívánta megkoronázni. Mivel fiúgyermeke nem született, öccsének, Bethlen Istvánnak fiát, ifj. Bethlen Istvánt, a „kis grófort” szemelte ki utódjául, és szokatlanul fiatal korában, 12 esztendősen küldte ki külföldre.¹³ Alaposan előkészítette a nagy vállalkozást, az úti célon azonban valószínűleg nem töprengett

sokáig: a heidelbergi egyetemmel régóta kapcsolatban állt, alumnusai is tanultak ott, könnyen adódott a döntés az ifjú Bethlen ottani tanulmányaira. Elhatározásában Keserői Dajka János gyulafehérvári lelképásztor kezdeményezése befolyásolhatta, aki heidelbergi végzettként elindította az oda irányuló peregrinációit.¹⁴ David Pareus, az egyetem híres teológiaprofesszora amúgy is nehezményezte, hogy az erdélyi arisztokrata ifjak inkább Marsnak, mint Pallasznak hódolnak, vagyis a közéleti pályára való készüléskor nem tartják fontosnak az egyetemi képzést. Unokaöccse tanulmányútjával épp ezt a negatív véleményt igyekezett ellensúlyozni a fejedelem, ugyanakkor az erdélyi főurak maradi felfogásán is változtatni kívánt. Nem elhanyagolható szempont a magyarországi közfelfogáshoz való hasonulás, az ottani főnemesi családokban ugyanis a 17. század elején már bevett szokásnak számított az egyetemjárás, Thurzó Imre például Wittenbergben, Thököly Imre és Miklós pedig Heidelbergben tanult ekkoriban.¹⁵ Bethlen Gábor magyarországi terveibe mindenképpen beleillett ez a reprezentációs célokat is szolgáló tanulmányút, amellyel azt is jelezhette, hogy kiszemelt utóda ebben is egyenrangú magyarországi osztályostársaival.

1618 nyarán született meg a döntés a külföldi utazásról, Bethlen azonnal tájékoztatta szándékáról a pfalzi választófejedelmet és Pareus professzort. Egyik heidelbergi alumnusát, Bojti Veres Gáspárt nevezte ki a kis gróf nevelőjének, a tanulmányi ügyek vezetésével pedig Geleji Katona Istvánt bízta meg. Geleji eléggé kedvetlenül vállalta az újabb németországi utat, kétévi heidelbergi tartózkodás után ugyanis 1617-ben a gyulafehérvári főiskola rektora lett, ezt az állását adta fel ideiglenesen a fejedelem kérésére. 1619 márciusában indult el az ifjú Bethlen külföldre, április 19-én iratkozott be a heidelbergi egyetemre. Népes kíséretéből tótváradjai Kornis Mihály és Barcsay Zsigmond is beiratkozott az egyetem anyakönyvébe. Ifj. Bethlen István tanulmányi előmeneteléről konkrét adataink nincsenek, de nyomtatásban is megjelent latin nyelvű ünnepi beszéde arra utal, hogy a tudomány és a nemzetközi kapcsolatok nyelvében megfelelő jártasságot szerzett. Hazairótt leveleit csak latin nyelven fogalmazhatta, a válaszok alapos bírálatot és további utasításokat tartalmaztak. Szorgalmasan tanult németül is, emellett történelmi és matematikai tanulmányokat folytatott. Egyetemi elfoglaltsága mellett az udvari életben is tapasztalatokat szerzett, ahol rangjához méltó fogadtatásban részesült, részt vett az ünnepi rendezvényeken, sőt 1619-ben a pfalzi küldöttség tagjaként a császárválasztó frankfurti birodalmi gyűlésen is megjelent.¹⁶

Mivel a harmincéves háború hadi eseményei 1620 őszén Pfalzot is elérték, a kis gróf kénytelen volt félbeszakítani tanulmányútját, kíséretével együtt Nürnbergbe, majd Prágába utazott, és november elején érkezett Pozsonyba. A fejedelem csupán ideiglenesnek remélte e megszakítást, Angliába is el szeretne volna küldeni unokaöccsét, de a háborús helyzet e tervet megghiúsította. Végül Kassát jelölte ki az itthoni tanulás helyszínéül, eleinte Geleji Katona felügyelte a nevelést, majd Alvinczi Péter kassai református prédikátor kapott erre megbízást. A nevelés-oktatás mindennapi munkáját Károlyi György végezte, őt Bojti Veres Gáspár váltotta fel, aki e megbízás miatt hagyta ott a marosvásárhelyi iskola tanári állását. Bethlen Gábor részletesen meghatározta a kassai tanfolyamon alkalmazandó oktatási módszereket is. Alvinczinek meghagyta, hogy Károlyi „ne a magyar scholákban való hitván szokás szerint” gyakoroltassa a latin nyelvet a kis gróffal, hanem a jezsuita tanintézetekben szokásos, igen célravezető módszerrel gyakran írasson beszédeket tanítványával, azokat javítsa azonnal, hogy a gyermek „legyen jó retor, orator, eloquens, ha adatik”. Tovább folyt a német nyelv gyakorlása is, a humanista Muretus epistoláit latinul és németül is elemezték. E kassai fejedelmi iskolában Bethlen Gábor Péter nevű unokatestvérének fiai is tanultak. Eredményként könyvelhető el, hogy ifj. Bethlen István jól írt latinul, és németül is meglehetősen tudott.

Bethlen Péter, a kis gróf öccse a váradi iskolában tanult, majd 1625-ben őt is külföldi tanulmányútra küldte a fejedelem, ugyanolyan alaposan megszervezve utazását. Kíséretében találjuk Kornis Mihályt, aki heidelbergi és frankfurti tapasztalataival segíthette a 16 esztendőös ifjút és Tölcséki István praeceptort (magántanítót), emellett vargyasi Daniel János, iktári Bethlen János, Abafi László és Tornai Gáspár vett részt a fejedelmi pompájú peregrinációban.¹⁷ Szilézián keresztül érkeztek Berlinbe, eddig velük utazott a Listius Ferenc vezette követség is. Odera-Frankfurtban Bethlen Péter mellett Tölcséki István, Daniel János és Abafi László is beiratkozott az egyetemre, a 13 éves Bethlen János viszont túl fiatalnak bizonyult ehhez.

Egy év múlva Leidenbe utaztak, az itteni egyetemre, 1626 júliusában mindnyájan beiratkoztak anyakönyvébe.¹⁸ Aritmetikát meg francia nyelvet tanult az ifjú Bethlen, gyakorolta a latint és a németet is, de előmenetelével az otthoniak sem voltak megelégedve. Édesapja megmutatta egyik levelét a fejedelemnek, aki rosszállását fejezte ki, hogy annyi fáradtság és költség után még latinul sem tud rendesen fogalmazni. (Sajátos pillanat ez, a gyulafehérvári palota terme mintha tanári szobává változna, ahol a szülő és a pártfogó bosszankodik az elégtelen eredmény miatt.) Ráadásul a másfél évre tervezett leideni tanulmányokat az ifjú Bethlen túl hosszúnak érezte, és 1627-ben mindenképpen haza akart indulni. Ebbe végül a fejedelem is beleegyezett, de hazavezető útjukat tapasztalatszerző körutazássá változtatta. Új kísérőket rendelt Péter mellé Cseffei László, Bornemisza Ferenc és Pálóczi Horváth János személyében – Daniel János és Tölcséki István Leidenben maradt –, az így valójában követséggé változott peregrináció első állomása Brüsszel volt, innen Londonba utaztak, ahol I. Károly fogadta őket, és fölkeresték az oxfordi egyetemet is. 1628-ban érkeztek Párizsba, XIII. Lajos király és Richelieu bíboros is fogadta őket, majd itáliai útjuk során Firenzét érintve Rómába mentek, ahol Pázmány Péter sajátos ceremóniájú, az ifjú Bethlen református vallását figyelembe vevő pápai kihallgatást eszközölt ki számukra. Peregrinációjuk következő állomása Padova volt (Pálóczi Horváth János itt is maradt, és beiratkozott az egyetemre), majd Velencén és Svájcban keresztül utaztak Bécsbe, onnan pedig haza.¹⁹

E két főúri peregrináció mérlegét nem könnyű megvonni; ha első pillantásra kevésnek is tűnik az eredmény a befektetett anyagi és szellemi erőkhöz képest, nagyobb távlatokban nézve mégsem tekinthetők kudarcnak. Diplomáciai szempontból minden biztonnyal elérték céljukat, a heidelbergi egyetemjárás az 1615 táján körvonalazódó pfalzi–erdélyi kapcsolatokat erősítette, a leideni tanulmányokat kiteljesítő nyugat-európai körutazás során pedig Bethlen tapasztalt diplomatái informálták az érintett udvarokat a fejedelem nagy ívű politikai terveiről, ekkoriban körvonalazódó politikai irányváltásáról.²⁰

A Bethlen fiúk számára a fejedelem és Brandenburgi Katalin házassága után trónutódlásról nyilvánvalóan nem lehetett szó, közéleti pályájuk és házasságuk viszont Gábor fejedelem politikai terveibe illeszkedett be. Ifj. Bethlen István Széchy Máriát vette feleségül 1626-ban, míg Péter Illésházi Katalinnal lépett frigyre 1632-ben; a két legnevesebb, reformátusnak maradt magyarországi főúri családdal kiépített szoros kapcsolat a fejedelemnek és gubernátor öccsének az erdélyi és magyarországi protestáns rendek összefogását célzó akcióit erősítette.²¹ Kettőjük közül láthatólag Bethlen István volt a tehetségesebb, pályáját azonban elsősorban nem külföldi tanulmányútja, hanem előkelő származása határozta meg, bár közéleti tekintélyét nyilvánvalóan emelte. 1626-tól az igen jelentős tisztségnak számító váradi főkapitányságot viselte és a gyaloghadak parancsnoka volt, tehetsége és felkészültsége azonban nem bontakozhatott ki, mivel 26 éves korában, 1632. december 23-án elhunyt.²² Öccse, Péter Hunyad és Máramaros vármegye főispáni tisztségét viselte már peregrinációja előtt,

ezeket I. Rákóczi György idejében is megtartotta. Ő is aránylag fiatalon, 38 éves korában halt meg 1646-ban.²³

Tanulmányútjuk eredményeihez kétségtelenül hozzászámítódik a velük együtt beiratkozó és a fejedelem vagy a gubernátor költségén tanuló kísérők pályája, amelynek alakulásához hozzájárulhatott a külföldi tapasztalatszerzés. Barcsay Zsigmond Heidelbergből hazatérve a fejedelem testőrtisztje lett, majd Középszolnok vármegye főispáni tisztségét viselte, karrierjét peregrinációja valószínűleg kevésbé befolyásolta.²⁴ A lelkipásztornak készülők Bojti Veres Gáspár viszont épp Bethlen Gábor tanácsára folytatott filozófiai és történeti tanulmányokat a teológia mellett, képzettségének megfelelően világi értelmiségi pályát futott be, történetíróként és diplomataként ismeretes. Mindkét tanulmányúton részt vett Kornis Mihály, aki külföldi tapasztalatainak nagy hasznát vehette diplomáciai küldetéseiben.²⁵

A Leidenben visszamaradt Daniel János jóval szorgalmasabban és eredményesebben tanult, mint Bethlen Péter. Bethlen István gubernátor 1628 áprilisában hozzá írott levelében meg is dicsérte: „Az ifjakban a tanulásra való igyekezet felette dicséretes és oly hasznos, hogy azt az ember meg nem becsülheti. Erre nézve hogy te is, jó öcsém, ezt az aranynál drágább üdődöt a tanulásra fordítottad, bizonyára jól cselekedted.” Atyai szomorúsággal tette hozzá: „Adta volna az Úr Isten az én fiamban is ezt az indulatot.” Nyomatékosan ajánlotta a „deáki tudomány” mellett a német nyelv elsajátítását, ami Erdélyben fontosabb, mint a holland vagy a francia, „bár a galliai is igen szép dolog volna”. Emellett a korban divatos, lendületes itáliai kézírás gyakorlására is felhívta a figyelmét: „Mikor amaz szép olasz forma írást követhetnéd, azon is kellene igyekezned, jó öcsém, hogy jövendőben hazádnak s fejedelmednek annyival lehetnél alkalmatosb a szolgálatra.”²⁶ Az ifjú Daniel 1630-ban Odera-Frankfurtur keresztl indult haza, tudását ő is diplomáciai küldetéseknél kamatoztatta. 1637-ben Udvarhelyszék alkapitánya volt, 1650-ben háromszéki királybíróként említik a források.²⁷ Daniellel együtt tért haza Bethlen János is, itthoni életútjáról nincsenek adataink.²⁸

Pálóczi Horváth János páduai visszamaradását kezdetben rosszalotta a fejedelem, később azonban mégis támogatta tanulmányait, és – Georg Krausnak, Pálóczi diáktársának emlékezete szerint – jogtudományi és katonai építészeti stúdiumokra adott megbízást.²⁹ Pálóczi 1629 októberében került haza, Bethlen szolgálatába állt, jelen volt a váradi végrendelkezésen, és ő őrizte a testamentumot. Később Bethlen István udvarában dolgozott, 1649-ben pedig kancelláriai titkár lett.³⁰

Cseffei László, akárcsak követője, Bornemisza Ferenc, már tapasztalt diplomataként vett részt Bethlen Péter körutazásán, követjárását könyvbeszerzésre is felhasználta. Itthoni pályáján a főispánság mellett az 1633-ban elnyert ítélőmesteri tisztséget tarthatjuk olyan jellegűnek, amelynek ellátásakor világlátása, műveltsége hasznosulhatott, emellett többször járt követségben.³¹

Nemcsak Cseffei, hanem főleg a nála fiatalabbak életútja jelzi, hogy Bethlen Gábor elitképző programjának eredményeit igazából utódai élvezhették, I. Rákóczi György a közismert családi ellentétek ellenére is foglalkoztatta a nagy elődje által kinevelt államférfiakat, diplomatákat, államigazgatási szakembereket. A világi elit külföldi képzésében viszont nem követte a példáját, saját fiait – talán holland mintára – udvari iskolában képezte, de peregrinációra nem küldte őket.

Bethlen e téren való példamutatása azonban mégsem maradt követők nélkül. Haller Gábor az özvegye udvarából indult németországi és hollandiai tanulmányútra 1630 májusában. Odera-Frankfurtban, Franekerben és Leidenben tanult, hazatérve államigazgatási feladatok mellett erődítési munkákat tervezett matematikai és építészeti ismereteit felhasználva.³²

Bethlen János, a későbbi kancellár, nagyon szeretett volna részt venni Bethlen Péter peregrinációjában, később sem sikerült világot látnia, idősebb korában is fájalta, hogy „soha nem üdvözölhette a Múzsákat Erdély határain túl”.³³ Gyermekkori vágya mellett a külföldi képzés fontosságának teljes tudatában küldte mindkét fiát egyetemjárásra, kortársai között egészen kivételesen, amint kivételesnek számít a peregrináció hagyományának továbbélése unokái nemzedékében is.

■ JEGYZETEK

1. A kora újkori királyi és fejedelmi udvarok elitképző szerepéről lásd a legfrissebb összefoglaló kötetet: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Szerk. G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. Bp., 2005.
2. Csetri Elek: *Bethlen Gábor életútja*. Buk., 1992. 147.
3. Szalárdi János: *Siralmas magyar krónikája*. S. a. r. Szakály Ferenc. Bp., 1980. 125–126.
4. Kemény János: *Önéletírása és válogatott levelei*. S. a. r. V. Windisch Éva. Bp., 1959. 94–152.
5. Uo. 109.
6. Bethlen Miklós: *Önéletírása*. S. a. r. V. Windisch Éva. Bp., 1955. 105–106.
7. Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540–1690*. Bp., 1980. 30.
8. Papp Klára: *Az erdélyi Csákyak*. Kvár, 2011. 17. 37–38.
9. Monok István: *Cseffei László 1592–1662*. Századok 1988. 4. sz. 629.
10. Balogh Judit: *Székelyföldi karrierek. Az udvarhelyszéki nemesség hatalomszerzési lehetőségei a 16–17. században*. Bp., 2011. 54–55.
11. *Haller Gábor naplója*. Közéletesi Szabó Károly. Erdélyi Történelmi Adatok IV. Kvár, 1862. IX. 2.
12. 1629–1632-re vonatkozó néhány lapos naplója az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában a Kemény József gyűjteményben, ma az Akadémiai Könyvtár őrzi Ms KJ 388 jelzet alatt. Dáné Veronkának köszönöm az adatot.
13. Ifj. Bethlen István tanulmányútját Lukinich Imre műve (*A Bethlen-fiúk külföldi iskoláztatása*. In: *Nagyenyedi Album*. Szerk. Lukinich Imre. Bp., 1926. 82–87) nyomán mutatjuk be.
14. Heltai János: *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*. Bp., 1994. 92.
15. Heltai János: *Bethlen Péter és Pázmány*. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1982–83. 412.
16. Heltai: *Alvinczi...* 93.
17. Bethlen Péter tanulmányújtára lásd Lukinich: i. m. 88–96.
18. Bozzay Réka – Ladányi Sándor: *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*. Bp., 2007. 220–222.
19. Heltai: *Bethlen...* 412–416; Monok István: *Adalékok Bethlen Péter peregrinációja történetéhez*. A Ráday Gyűjtemény Évkönyve VI Bp., 1989. 193–194; Kruppa Tamás – Monok István: *Bornemisza Ferenc és Cseffei László követjárása az európai udvarokban a pozsonyi békekötés után (1627–1628)*. Lymbus. Magyarságtudományi forrásközlemények. Bp., 2009. 7–11.
20. Monok István: *Cseffei László 1592–1662*. Századok 1988. 4. sz. 631–632.
21. Heltai: *Bethlen...* 417–418.
22. Heltai János: *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról*. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1980. 262.
23. Nyírbátori temetésén tartott gyászbeszéd: *Temetési pompa*. Várad, 1646. Régi Magyarországi Nyomtatványok. III. 2160.
24. Heltai: *Alvinczi...* 47; Heltai: *Adattár...* 259.
25. Heltai: *Alvinczi...* 47.
26. Kelemen Lajos: *Újabb adattár a vargyasi Daniel-család történetéhez*. Kvár, 1913. 21–22.
27. Szabó Miklós – Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. Szeged, 1992. 113.
28. Uo. 114.
29. Georg Kraus: *Erdélyi krónika 1608–1665*. Kiad. Vogel Sándor. Csíkszereda, 2008. 145.
30. Szabó–Tonk: i. m. 114.
31. Monok: *Cseffei...* 634–647.
32. Szabó – Tonk: i. m. 60.
33. Bethlen János: *Erdély története 1629–1673*. S. a. r. Jankovics József. Bp., 1993. 10.